

Mahmut AY

Diyanet İşleri Başkanlığı, Korgun Müftülüğü
Presidency of Religious Affairs, Korgun Muftiate,
Çankırı, Türkiye
mahmuday18@gmail.com
ORCID: 0000-0001-8629-0384

Şeyh Muhyiddin Yavsî'nin Tevhîde Dair Görüşleri

Sheikh Muhyiddin Yawsî's Opinions
on Tawhid

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type:
Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Date Received: 30 Ağustos 2022 / 30 August 2022
Kabul Tarihi / Date Accepted: 13 Ekim 2022/13 October 2022
Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık 2022 / 31 December 2022
Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık/December

Atıf | Citation

Ay, Mahmut. "Şeyh Muhyiddin Yavsî'nin Tevhîde Dair Görüşleri", *Darulhadis İslami Araştırmalar Dergisi* 3 (Aralık 2022), 1-36.

Değerlendirme | Peer-Review

İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Double anonymized - Two External

İntihal | Plagiarism

Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır.
İntihal tespit edilmemiştir.
*This article has been scanned by Turnitin.
No plagiarism detected.*

Etik Beyan | Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. *It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Mahmut Ay).*

Telif Hakkı | Copyright

(CC BY-NC 4.0) Uluslararası Lisansı altında lisanslanmıştır.
Licensed under the (CC BY-NC 4.0) International License.

Etik Bildirim | Complaints

darulhadis@karatekin.edu.tr

Yayıncı | Published by

Çankırı Karatekin Üniversitesi Darülhadis İslam Araştırmaları Merkezi
Çankırı Karatekin University Darulhadis Islamic Studies Center

Finansman | Grant Support

Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Bu makale Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde hazırlanmakta olan "Muhyiddin Yavsî İskilibî'nin Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri" adlı doktora tezinin ön bulgularından yararlanılarak hazırlanmıştır.

This article is produced by using the preliminary findings of Ph.D Thesis titled "the Biography, the Works and Sufi Views of Muhyiddin Yawsî"

Öz

Tevhid diğer İslamî disiplinlerde olduğu gibi tasavvufta da temel bir kavram olarak kabul edilmiş ve farklı boyutlarda ele alınmıştır. Bu çerçevede Osmanlı Devleti'nin yükseliş döneminde yaşamış bir mutasavvıf olan Şeyh Muhyiddin Yavsî, tevhidi üç aşamalı olarak değerlendirmiştir. Tevhîd'in ilk aşaması teorik bilgiye dayanmaktadır. Buna göre kişi Allah'ın zât ve sıfatlarıyla ilgili bilgileri kaynaklardan öğrenerek O'nun birliğine iman eder. İkinci aşama ise mürşid-i kâmilin rehberliğinde tasavvufî bir terbiye ile meydana gelen, kişinin kalbine ve aklına ilahî tecelliler ile yaşadığı manevî bir haldir. Sâlik bu iki aşamayı geçtikten sonra tevhidi üçüncü aşamada yaşar, bu ise tarifi mümkün olmayan manevî bir zevk halidir. Bu mertebede Allah'ın dışında hiçbir varlık yoktur. Tevhid bağlamında ahadiyyet ve vâhidyyet kavramları üzerinde duran Yavsî'ye göre Allah'ın zâtının bilmek aklen ve naklen mümkün değildir. Ancak O'nun zâtının bilinmesi için varlıklarda taayyün eden sıfatları vardır ve her şeyin varlığı bu sıfatlara bağlıdır. Çalışmamızda Şeyh Yavsî'nin düşünce dünyasında tevhidin yeri ortaya konularak görüşleri değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Tevhîd, Zât, Celâl, Cemâl, Muhyiddin Yavsî

Sheikh Muhyiddin Yawsî's Opinions On Tawhid

Abstract

Tawhid has been accepted as a basic concept in Sufism as in other Islamic disciplines and has been handled in different dimensions. In this context, Sheikh Muhyiddin Yawsî, an important scholar and mystic who lived during the rise of the Ottoman Empire, evaluated tawhid in three stages. The first stage of Tawhid is based on theoretical knowledge. According to this, a person believes in the unity of Allah by learning the information about the person and attributes of Allah from the sources. The second stage is a spiritual state that occurs with a mystical upbringing under the guidance of the perfect master, and in which a person lives with divine manifestations to his heart and mind. After passing these two stages, the devotee experiences tawhid in the third stage, which is an indescribable state of spiritual pleasure. At this level, there is no being other than Allah. According to Yawsî, who focuses on the concepts of ahadiyyah and unity in the context of tawhid, it is not possible to know the essence of Allah, either mentally or verbally. However, He has attributes that determine His

essence in beings to be known, and the existence of everything depends on these attributes. In our study, the place of tawhid in Sheikh Yavsi's world of thought will be revealed, and his views will be evaluated.

Keywords: Mysticism, Tawhid, Essence, Jalal, Jamal, Muhyiddin Yavsi

Giriş

İslâm'ın inanç esaslarının temeli olan tevhid, inanç açısından Allah Teâlâ'yı zât, sıfat ve fiillerinde birlemek, ibadeti yalnız Allah'a has kılmak demektir. Tevhid İslâm'ın en temel ilkesi olduğu gibi, bütün ilâhî dinlerin ve peygamberlerin de ortak mesajıdır.¹ Peygamberlerin gayesi Allah'a ortak koşma anlamına gelebilecek her türlü şirki kaldırıp tevhidi hâkim kılmaktır. Hz. Muhammed (s.a.v.) de tevhid davasının en mükemmel savunucusu olmuş, risâlet görevi boyunca insanları eşi ve benzeri olmayan Allah'a inanmaya, yerine konabilecek bütün ilahları reddederek yalnızca O'na kulluk etmeye çağırmıştır. Dolayısıyla mü'min olabilmek için halis bir tevhid inancına ihtiyaç vardır. Mü'minler, zâtı ve sıfatları ile eşi ve benzeri olmayan Allah'a iman etmek; sadece O'na ibadet edip ve O'ndan yardım dilemekle yükümlü kılınmıştır.

Diğer İslâmî disiplinlerde olduğu gibi tasavvuf ilminde de temel bir kavram olarak ele alınmış olan tevhide bir iman esası olması yanı sıra farklı anlamlar da yüklenmiştir. Çalışmamızda Şeyh Muhyiddin Yavsi'nin hayatı hakkında bilgi verildikten sonra tevhid hakkında İslâmî disiplinlerde yer alan genel tanım ve yaklaşımlara değinilerek onunla ilgili olan ahadiyyet, vâhidiyyet kavramları ile Allah'ın zâtı,

¹ “Senden önce gönderdiğimiz bütün peygamberlere, “Şüphesiz, benden başka hiçbir ilah yoktur. Öyleyse bana ibadet edin”, diye vahyetmişizdir.” el-Enbiyâ, 21/25.

celâl ve cemâl sıfatları hakkındaki Şeyh Muhyiddin Yavsî'nin düşünceleri ele alınacaktır.

1. Şeyh Muhyiddin Yavsî'nin Hayatı

Osmanlı Devleti'nin yükselme döneminde yaşamış, Sultan II. Bayezid (öl. 918/1512) zamanı âlim ve mutasavvıflarından olan Şeyh Yavsî'nin tam adı “Muhyiddîn Muhammed b. Mustafa b. İmâd el-İskilibî” dir.² İlme sınıksık sarılmasından dolayı kene anlamına gelen “Yavsî” lakabı, amcası ve hocası Ali Kuşçu (öl. 879/1474) tarafından verilmiş,³ adı pek çok kaynakta bu lakapla birlikte zikredilmiştir.⁴

İskilip'te dünyaya gelen⁵ Şeyh Yavsî'nin doğum tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte 1450'den önce doğduğu düşünülmektedir.⁶

² Vakıflar Genel Müdürlüğü VGMA, “747 numaralı Vakfiye Defteri”, 888, 321/229; Ebussuud, *İcâzetnâme*, 3197, nr. 3197, 29b.; İsmail Paşa Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifîn* (İstanbul: Matbaatü'l-Behiyye, 1955), 2: 227.

³ Mahmud b. Süleyman Kefevî, *Ketâibü a'lamî'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mânî'l-muhtâr*, Ragıp Paşa Ktp., nr. 1041, 381b.

⁴ Nev'izâde Atâullah Atâî, *Hadâiku'l-hakâik fi tekmeleti's-şekâik* (Zeyl-i Şakâik), ed. Abdullah Özcan (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989), 64; Revnakoğlu Arşivi, *Süleymâniye Kütüphanesi Yazma Eserler Bölümü*, 23/3, 4; Mehmed Tahir Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, ed. Fikri Yavuz - İsmail Özen (İstanbul, 1972), 1: 226.

⁵ Ali b. Bâlî, Ali b. Bâlî, *el-İkdü'l-manzûm fi zikri efâdili'r-Rûm (eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye 'nin devamında)*. (Beyrut: Dâru Kitâbi'l-Arabî, 1975), 463; Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, 344; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, ed. Ahmet Cevdet (Dersââdet, ts.), 3: 242; Mehmed Paşa Nişancı, *Tarih-i Nişancı Mehmed Paşa* (İstanbul: Tab'hâne-i Âmira, 1279), 201; Muhammed Abdülhayy el-Leknevî, *Fevâ'idü'l-behiyye fi terâcimi'l-Hanefiyye*, ed. Bedredîn Ebû Ferâs En-Na'sânî (Mısır, 1324), 81.

⁶ “ Muhyiddîn Muhammed b. Mustafa el-İskilîbî Yavsî, *Hakikatü'l-hakâik fi şerh-i esrârî'd-dekâik* ” isimli eserinin elimizde olan en eski tarihli nüshalarını istinsah tarihinin 872/1467 olduğunu dikkate aldığımızda, 1450'den daha erken bir tarihte doğmuş olması kuvvetle muhtemeldir.

Ailesi Mâverâünnehir bölgesinden Anadolu'ya göç etmiştir. Babası Mustafa Efendi, İskilip'te Zeyniyye tarikatı şeyhliği yapmış ve orada vefat etmiştir.⁷ Kabri Şeyh Yavsî Camii bitişiğindedir. Dedesi Muhammed Efendi, Semerkant Valisi ve meşhur astronomi bilgini Uluğ Bey'in doğancıbaşısıdır.⁸ Meşhur matematikçi ve astronom Alâeddin Ali Kuşçu ise Şeyh Yavsî'nin amcası ve hocasıdır.⁹

İlk eğitimini babasından aldıktan sonra İskilip'ten İstanbul'a gelen Yavsî, amcası Ali Kuşçu'nun yanında kalarak vefatına kadar ilminden istifade etmiş¹⁰ ve kendisinden hadis icazeti almıştır.¹¹ Ayrıca Ali Tûsî gibi zamanın büyük âlimlerinden eğitim almış, zâhirî ilimlerde kendisini yetiştirerek¹² bu alanda üstün bir derece elde etmiştir.¹³ Anadolu, Arabistan ve İran yörelerini dolaşarak birçok âlimle bir araya gelmiştir.¹⁴ Şeyh Yavsî'nin, oğlu Ebussuûd Efendi'ye

⁷ Semih Ceyhan - Kamil Şahin, “Şeyh Yavsî”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/75.

⁸ Şemseddin Sâmî, *Kâmûsü'l-a'lâm* (İstanbul: Meârif Nezâret-i Celilesi, 1894), 4: 3197; Nişancı, *Tarih-i Nişancı*, 175, 176. Doğancıbaşı: Padişahlara av kuşları yetiştiren doğancı koğuşunun amiridir. Bk. İlhan Ayverdi, *Kubbealtı Lüğatı Misalli Büyük Sözlük* (İstanbul: Kubbealtı İktisadî İşletmesi, 2010), 294.

⁹ Süleyman Sadeddin Efendi Müstakimzâde, *Mecellet'ün-nisâb (Tıpkıbasım)* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000), 443a, 471b; M. Cavid Baysun, “Ebussuûd”, *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993), 92; Ahmet Akgündüz, “Ebussuûd”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/365; Mustafa Aşkar, *İskilipli Şeyh Muhyiddîn Yavsî Hayatı Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı* (Ankara: Vera Yayınları, 1996), 34.

¹⁰ Taşköprizâde, *Şekâik*, 206; Mecdî, *Hadâiku's-Şekâik*, 349.

¹¹ Mecdî, *Hadâiku's-Şekâik*, 351.

¹² Mecdî, *Hadâiku's-Şekâik*, 349.

¹³ Leknevî, *Fevâ'idü'l-Behiyye fî Terâcimi'l-Hanefiyye*, 205.

¹⁴ Ali b. Bâlî, *el-İkdü'l-manzûm*, 463.

Seyyid Şerîf el-Cürçânî'nin (öl. 816/1413) *Hâşiyetü't-tecrîd*'i¹⁵, *Şerhu'l-mevâkıf*,¹⁶ ve *Şerhu'l-miftâh*'ı başta olmak üzere çeşitli tefsir kitaplarını okutmuş¹⁷ olması kendisinin zâhirî ilimlere ne denli vukufiyeti olduğunu göstermektedir.

Amcası Ali Kuşçu'nun vefatından sonra tasavvufa yönelen Yavsî, Muslihuddîn-i Kocevî (öl. 991/1583)'den ders alarak tasavvuf eğitimine başlamıştır.¹⁸ Kendisinden *Tefsirü'l-Beydâvî*'yi okumuş,¹⁹ zâhirî ve bâtinî ilimlerde ondan istifade etmiştir. Kocevî'den sonra Akşemseddin'in halifelerinden İbrâhim el-Kayserî/Tennûrî'ye (öl. 887/1482) intisap etmiş, tasavvufî eğitimini tamamlayarak kendisinden hilâfet aldıktan sonra²⁰ şeyhinin icazetiyle irşad faaliyetlerine başlamıştır.

Zâhirî ilimlerle birlikte bâtinî ilimlere de vâkıf olduğu için “zü'l-cenâheyn” olarak anılan²¹ Şeyh Yavsî, padişah ve devlet ricâlinin ilim

¹⁵ Nasîrüddîn-i Tûsî'nin (öl. 672/1274) kelâma dair yazmış olduğu *Tecrîdü'l-î'tikâd* isimli eser, Şemseddin el-İsfahânî (öl. 749/1349) tarafından eş-Şerhu'l-kadîm ismiyle şehedilmiş, Seyyid Şerîf el-Cürçânî de esere *Hâşiyetü't-Tecrîd* ismiyle bir hâşiyeye yazmıştır. Tûsî'nin imâmet anlayışının eleştirildiği eser oldukça yaygınlık kazanmış ve özellikle Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulmuştur. Bk. Bekir Topaloğlu, “Tecrîdü'l-î'tikâd”, *DîA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/250, 251.

¹⁶ Adudüddin el-İcî'nin *el-Mevâkıf* adlı eseri üzerine Seyyid Şerîf el-Cürçânî'nin yazdığı şerh. Bk. Mustafa Sinanoğlu, *el-Mevâkıf* (İstanbul: TDV Yayınları, 2004), 29/422-424.

¹⁷ Ali b. Bâlî, *el-İkdü'l-manzûm*, 440; Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, 183; Peçuylu İbrâhim Efendi, *Tarih-i Peçevî*, ts., 1/52; Akgündüz, “Ebussuûd”, 10/365.

¹⁸ Hoca Sâdeddîn Efendi, *Tâcu't-Tevârîh*, ed. İsmet Parmaksızoğlu (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1979), 5: 255.

¹⁹ Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, ed. Mehmet Akkuş - Ali Yılmaz (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2006), 2: 467.

²⁰ Hoca Sâdeddîn Efendi, *Tâcu't-Tevârîh*, 5: 255; Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, 344; Leknevî, *el-Fevâidu'l-Behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 205; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 1: 226.

²¹ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 1: 199.

ve tasavvuf erbabına son derece saygı gösterdiği bir ortamda halk ve devlet nezdinde büyük itibar görmüştür. II. Bayezid Muhyiddin Yavsî'yi şeyhi olarak kabul etmiş,²² onun için İstanbul'un en güzel yerinde bir dergâh yaptırarak²³ birçok bina ve köyü buraya vakfetmiştir.²⁴ Şeyh Yavsî, padişah'ın kendisine karşı duymuş olduğu bu büyük sevgiden dolayı halk arasında "Sultan şeyhi",²⁵ "Padişah şeyhi"²⁶ ve "Hünkâr şeyhi"²⁷ adlarıyla meşhur olmuştur.

Amcası Abdünnebî'nin kızı Sultan Hatun ile evlenen²⁸ Yavsî, bu evlilikten Ebussuûd,²⁹ Nasruddin³⁰/Nasrullah³¹ ve Mehmed³² isimlerinde üç oğlu ile Rukiye³³ ve ismini bilemediğimiz bir kızı daha dünyaya gelmiştir.³⁴

Yavsî, doğum yeri olan İskilip'te başlattığı irşad faaliyetlerini, İstanbul'da Şeyh Yavsî Tekkesi ile Edirne'de Şeyh Şüca' Tekkesi'nde sürdürmüş ve II. Bayezid'in vefatından sonra doğum yeri olan İskilip'e

²² Mahmûd b. Osmân Lâmi'î Çelebî, *Futûhu'l-müşâhidîn li-tervîhi kulûbi'l-mücâhidîn (Terceme-i Nefahâtü'l-Üns)*, 1289, 578.

²³ Taşköprizâde, *Şekâik*, 206; Mecdî, *Hadâiku's-Şekâik*, 350; Ayvansarâyî, *Hadikatü'l-cevâmî*, 1: 121; Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, 2: 467.

²⁴ Hoca Sâdeddîn Efendi, *Tâcu't-Tevârih*, 5: 255.

²⁵ Taşköprizâde, *Şekâik*, 342.

²⁶ Hoca Sâdeddîn Efendi, *Tâcu't-Tevârih*, 5: 255.

²⁷ Lâmi'î Çelebî, *Terceme-i Nefahâtü'l-Üns*, 578; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, ed. Nuri Akbayer - Seyit Ali Kahraman (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), 4: 341.

²⁸ Mecdî, *Hadâiku's-Şekâik*, 351; Leknevî, *el-Fevâidu'l-Behiyye fi terâcimi'l-Hanefiyye*, 82.

²⁹ Ebussuûd, *İcâzetnâme*, 29b.

³⁰ Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, 128.

³¹ Vakıflar Genel Müdürlüğü VGMA, "571 numaralı Vakfiye Defteri", 977, 271; Müstakimzâde, *Mecellet'ün-nisâb (Tıpkıbasım)*, 443a, 471b.

³² Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, 3: 346.

³³ Vakıflar Genel Müdürlüğü VGMA, "633 numaralı Vakfiye Defteri", 973, 287.

³⁴ Kamil Şahin, "Habib Karamânî", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/371, 372.

dönmüştür. İlim ve irşad faaliyetleriyle meşgul iken 920/1514 senesinde burada vefat etmiş³⁵ ve babası Mustafa İmâdî'nin yanına defnedilmiştir.

Şeyh Yavsî, Osmanlı'nın meşhur şeyhülislamlarından Ebussuûd Efendi gibi nice önemli şahsiyetler yetiştirmiş, ayrıca çoğu günümüze ulaşmış tefsir, hadis, kelâm, fıkıh ve tasavvuf konularını içeren birçok kıymetli eser kaleme almıştır. Türkçe ve Arapça olarak telif ettiği birbirinden kıymetli eserleriyle tasavvuf kültürüne önemli katkılar sağlamıştır.

Şeyh Muhyiddin Yavsî'nin günümüze ulaşan eserleri şunlardır:

1. *Tahkîku'l-hakâik fî şerh-i keşf-i esrârî'd-dekâik*³⁶
2. *Risâle fî sülûk-i tarikati's-sûfiyye*³⁷
3. *Esmâ-i ehlullah*³⁸
4. *Vasiyyetnâme*.³⁹

³⁵ Taşköprizâde, *Şekâik*, 207; Mecdî, *Hadâiku's-Şekâik*, 351; Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, 344.

³⁶ Muhyiddîn Muhammed b. Mustafa el-İskilîbî Yavsî, *Hakikatü'l-hakâik fî şerh-i esrârî'd-dekâik* (İBB Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet Bölümü, 435), 2 a. Bundan başka eserini çeşitli kütüphanelerde mevcut olan 14 adet el yazması nüshası bulunmaktadır.

³⁷ Eserin en eski nüshası Şakâ'ik Zeyli olan Ali b. Bâlî, *el-İkdü'l-manzûm fî zikri efâdîli'r-Rûm*. (Beyrut: Dâru kitâbi'l-Arabî, 1975), adlı Arapça eserin 473-476 sayfaları arasında yer almaktadır. Diğer nüshaları için bkz. Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, 353-355; Harirîzâde, *Tibyânü vesâilî'l-hakâik fî beyâni selâsili't-tarâik* (Süleymaniye Kütüphanesi: No: 431.), 223a, 225a; *Risâle*, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi BY7090/11, 71b-73b.

³⁸ Muhyiddîn Muhammed b. Mustafa el-İskilîbî Yavsî, *Esmâ-i ehlullah* (Süleymaniye Kütüphanesi, Pertevniyal Sultan, 904), 30a, 31b.

³⁹ Muhyiddîn Muhammed b. Mustafa el-İskilîbî Yavsî, *Vasiyyetnâme* (Çorum: Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi, 19 Hk 834/5), 49a-60b.

Bu eserlerin yanı sıra *Ta'likât alâ tefsîri'l-Beydâvi*⁴⁰ ve *Ta'likât-ı âlî*,⁴¹ isimli eserler de Şeyh Yavsî'ye atfedilmiştir.

2. Tevhid

Tevhid kelimesi “و-ح-د” kökünden türemiş, tef'il vezninde mastardır. Sözlükte “birleştirmek, bir araya getirmek” anlamlarına gelmekte olup, Allah için kullanıldığında O'nun bir olduğuna, başka ortağının bulunmadığına iman etmek demektir.⁴²

Istılahta ise Allah'ın zâtını, aklen tasavvur ve zihnen tahayyül edilebilen her şeyden uzak tutmak demektir. Allah'ın bir olması ise zâtından bölünmeyi; zât ve sıfatlarından teşbih ve şirki kaldırmaktır.⁴³

Râgıb el-İsfehânî (öl. V./XI. yy.'ın ilk çeyreği) *el-Müfredât*'ta “vâhid” kelimesinin “bölünme kabul etmemek, tek bir şahsı veya türü ifade etmek ve eşsiz olmak anlamlarına geldiğini, Allah Teâlâ için kullanıldığında ise bölünme ve çoğalma kabul etmeyen varlık manasını ifade ettiğini kaydetmektedir.⁴⁴

Hücvîrî (öl. 470/1077) tevhidin, Hak'tan kula gelen esrar olup, onun yaldızlı sözlerle süslenemeyeceğini söylemektedir.⁴⁵ Seyyid Şerif

⁴⁰ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 1: 226.

⁴¹ İbrahim Kestek, *Yavsü Muhammed Muhiddinî İ'madî* (Ankara, 1973), 11.

⁴² İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, ed. Abdullah Ali el-Kebîr vd. (Kahire: Dâru'l Mearif, 1119), "v-h-d", 6: 4781; İbrahim Mustafa vd., *el-Mu'cemu'l-vasît* (Kahire: Dâru'd-Da've, 2004), 1016.

⁴³ Zafer Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Kalem Yayınları, 2006), 1125.

⁴⁴ İsfehânî, Râgıb, *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*, ed. Muhammed Seyyid Geylânî (Beirut: Daru'l Marife, ts.), 514, 515.

⁴⁵ Ali b. Osman Cüllabî Hücvîrî, *Keşfu'l-mahcûb*, çev. Mahmud Ahmed Madi Ebu'l-Azaim (Kahire: Mektebetü es-Sekâfetü'd-Dîniyye, 2007), 315.

Cürcânî ise tevhidi, Allah'ın zâtını, akılla tasavvur olunan ve zihnî olarak hayâl edilebilen her şeyden uzak tutmak olarak tarif ederek, tevhidin Allah'ı Rab olarak bilmek, vahdâniyetini ikrar etmek, ona eş ve ortak koşmamak şeklinde üç esastan oluştuğunu ifade etmektedir.⁴⁶

İslâm dininin esasını oluşturan tevhid, inanç açısından Allah Teâlâ'yı zât, sıfat ve fiillerinde birlemek, ibadeti de yalnız Allah'a has kılmak demektir. Tevhidin zıttı olan şirk ise Kur'ân'da kesin bir dille yasaklanmıştır.⁴⁷ İnanç ve düşünce dünyasında hedeflenen alt yapıyı oluşturan tevhid, itikadi alanda dengeli toplumların varlığının da ilk şartı olarak görülmüştür. Tevhide dayalı bir bakış açısının hayatın her alanında net olarak ortaya konmadığı düşünce yapısında ikilem ve parçalanmaların oluşması kaçınılmazdır.⁴⁸ Bu sebeple mü'minler, şirkin her çeşidinden uzaklaşarak eşi ve benzeri olmayan Allah'a iman etmek; sadece O'na ibadet ederek ve O'ndan yardım dilemekle yükümlü kılınmıştır.⁴⁹

İslam dininin temel kaynağı olan Kur'ân'ın özü tevhiddir.⁵⁰ Kur'ân'da bu kavrama doğrudan ya da dolaylı olarak atıflar yapıldığı görülmektedir.⁵¹ Tevhid kelimesi tam olarak geçmemekle birlikte aynı

⁴⁶ Şerif Ali b. Muhammed Cürcânî, *Kitabu't-Ta'rifât* (Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1985), 73.

⁴⁷ el-A'raf, 7/191; er-Ra'd,13/36; el-İsrâ, 17/ 22, 40, 42; eş-Şuarâ, 26/213; Fâtır, 35/40; Yâsin, 36/74 vd.

⁴⁸ Ramazan Altıntaş, "İslam Düşüncesinde Tevhid Ve Tefrika", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1996), 111.

⁴⁹ ez-Zâriyât, 51/56.

⁵⁰ Lütfi Doğan, "Tevhid ve İnsanı Tevhide Götüren Yol", *Diyanet İlmî Dergi* V/6 (1966), 140; Şaban Düzgün, "Kur'an'ın Tevhid Felsefesi", *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi* 3/1 (2009), 4.

⁵¹ Ahmet Çelik, "Kur'an'da Tevhid'e Delalet Eden Semantik Alanlar", *EKEV Akademi Dergisi* 3/2 (2001), 121.

kökten gelen “ahad” ve “vâhid” kelimeleri ile Allah’ın birliği ifade edilmiştir. Fâtiha suresinde “Yalnız sana ibadet eder, yalnız senden yardım dileriz.”⁵² âyetiyle dikkat çekilen tevhid esasına pek çok âyette yer verilmiştir.⁵³ Göklerde ve yerdeki her türlü hükümlerinin tevhidin temeline yerleştirildiği belirtilmiş,⁵⁴ Kur'an’ın üçte birine denk sayılan⁵⁵ İhlas sûresinde ise tevhid özetlenmiştir.

Hz. Muhammed (s.a.v.) de İslâm’ın beş temel esas üzerine bina edildiğini ifade eden hadisinde ilk esasın tevhid olduğu bildirmiş⁵⁶ ve risâlet görevi boyunca insanları şirkten sakındırarak tevhide çağırmıştır. Böylece Hz. Peygamber, insanın yalnızca Allah’a kulluk edip, O’ndan yardım dileyerek beşerî güçlerin hükümlerinden çıkarıp özgür olmasını sağlamıştır.

Hz. Peygamber’den sonraki dönemde yaşanan olaylar çerçevesinde kader ve ilâhî sıfatlar gibi kelâmî konularla ilgili tartışmalarda gruplar birbirlerini tevhid inancının dışına çıkmakla suçlamış ve her grup kendisini Ehl-i tevhid olarak nitelendirmiştir.⁵⁷

⁵² el-Fatiha, 1/5.

⁵³ el-Bakara, 2/163; Âl-i İmrân, 3/18; el-En’âm, 6/164; Yunus, 10/68; en-Nahl, 16/51; el-İsrâ, 17/42, 11; el-Kehf, 18/110; Tâhâ, 20/98; en-Neml, 27/59, 60; Fâtır, 35/3; es-Sâffât, 37/1-5,180; Sâd, 38/65; ez-Zümer, 39/4; el-Mü’min, 40/62,65; ez-Zuhruf, 43/45, 81, 84; ed-Duhan, 44/8; el-Müzemmil, 73/9.

⁵⁴ el-En’am, 6/75-79.

⁵⁵ Ebu’l-Hüseyn b. el-Haccâc Müslim, *Câmi’u’s-sahîh* (Beyrut: Dâru İhyâ’i’l Kütübü’l-Arabîyye, 1991), “Kitâb-u Salatu’l-Müsâfirîn”, (No. 259).

⁵⁶ “İslâm beş şey üzerine kurulmuştur: Allah’tan başka ilâh olmadığına ve Hz.Muhammed’in Allah’ın Rasûl’ü olduğuna şehâdet etmek, namaz kılmak, zekât vermek, haccetmek, ramazân orucunu tutmaktır.” Bk. Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. el-Buhârî, *Câmi’u’s-sahîh* (Beyrut: Dâru Tavki’n Necât, 1422), “İman”, 2 (No. 8).

⁵⁷ Mu’tezilî âlimleri ilâhî sıfatlar konusundaki görüşleri nedeniyle diğer mezhep taraftarlarının tevhid ilkesini ihlâl ettiklerini ileri sürerek kendilerinin Ehl-i tevhid

Kelâm ilminin temel konusu olan tevhid hakkında İslam âlimleri farklı görüşler ortaya koymuşlardır. Ebû Hanîfe (öl. 150/767), *el-Fıkhü'l-ekber* isimli eserinde tevhidi bütün iman esaslarını kapsayacak şekilde; “Allah’a, âhiret gününe, meleklerle, kitaplara, resullere, öldükten sonra dirilmeye, hayır ve şerrin Allah’tan olduğuna iman etmek” diyerek tarif etmiştir.⁵⁸

Mâtürîdî kelâmcılarına göre ilâhî fiiller, Allah’ın zâtıyla kâim ve kadîm mânalar içerdiğinden, tevhidin anlamı içinde yer almaktadır. Ancak bu fiiller tanım bakımından sıfat kavramı içinde değerlendirilmiştir. Mu'tezile'ye göre ise, ilâhî fiiller hâdis olup zât-ı ilâhiyye'ye nispet edilemez. Eş'arîler de fiilleri müstakil bir sıfat olarak değil, kudretin taalluku çerçevesinde mütalaa etmişlerdir.⁵⁹

Kelâm âlimleri tevhid çeşitlerini genel olarak iki kısımda ele almışlardır. Bunlardan ilki; ulûhiyyette tevhiddir ki, Allah’ın zâtında, sıfatlarında ve fiillerinde bir ve benzersiz olduğunu benimsemektir. Diğeri ise rubûbiyyette tevhiddir, bu da Allah’tan başkasına tapmamak ve sığınmamak anlamına gelmektedir.⁶⁰

Tevhid ile ilgili mutasavvıfların görüşlerine gelince onlar konuyla ilgili görüşlerini ortaya koyarken Ehl-i sünnet kelimcilerinin

olduğunu söylemişlerdir. Buna karşı Mu'tezile'nin kader inancını tevhid inancına aykırı bulan Selef âlimleri onları biri Allah, diğeri insan olmak üzere iki yaratıcı kabul ederek tevhiden uzaklaşmakla itham etmiştir. Selef âlimleri tevhid inancının ancak kendi sistemleri ile muhafaza edilebildiğini söylemiş ve geliştirdikleri akaid sistemine "ilmü't tevhid" adını vermiştir. Bkz. Bekir Topaloğlu - İlyas Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü* (Ankara: İsam Yayınları, 2009), 322.

⁵⁸ Aliyyü'l Kârî, *İmam Âzam Fıkh-ı Ekber Aliyyül-Kâri Şerhi*, çev. Yunus Vehbi Yavuz (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), 33.

⁵⁹ Mevlüt Özler, “Tevhid”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/18.

⁶⁰ Özler, “Tevhid”, 41/19.

ifade ettikleri gibi Allah'ı zat, sıfat ve fiilleriyle yarattığı bütün varlıklardan tenzih etmişler, bununla birlikte tevhide farklı anlamlar da yüklemişlerdir.

Cüneyd-i Bağdâdî'ye (öl. 297/909) göre tevhid, kadîm olanı sonradan yaratılan varlıklardan ayrı tutmaktır.⁶¹ Ona göre tevhid, Allah Teâlâ'yı bütün kemâl sıfatlarıyla tek ve yarattıklarından ayrı olduğuna iman edip, O'nun doğurmamış ve doğrulmamış olduğunu bilmektir. O'nun ortağı, dengi ve benzeri yoktur, hiçbir varlığa benzemez, zâtı tasvir ve temsil yoluyla tarif edilemez.⁶²

Tevhid kavramı ile ilgili Ehl-i sünnet kelimcilerinin görüşlerine benzer ifadeleri Kuşeyrî ve Hücûvî'nin eserlerinde de görmek mümkündür.⁶³ Ancak mutasavvıflar kelâm âlimlerinin ortaya koyduğu tevhid esaslarını kabul etmekle birlikte bununla yetinmemişler, tevhid kavramını kelimciler ve felsefecilerden daha geniş ve farklı boyutlarda ele almışlardır. Çünkü onlara göre tevhid tarif edilenlerden daha farklı bir kavramdır.

Mutasavvıflara göre nakil ve akıl ile ulaşılan tevhid, tevhidin ilk derecesidir. Sûfîlerin asıl üzerinde durduğu tevhid ise yaşayarak bilme ve şühûda dayalı olup, mistik tecrübedeki zevk ile algılanarak elde edilir. Bu da sûfînin kalbine tecellî eden manalardan dolayı doğrudan ortaya çıkan kavrayışla meydana gelir.⁶⁴

⁶¹ Ebu'l-Kasım Abdülkerim Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, ed. Abbulhalim Mahmud, Mahmud b. Şerif (Kahire: Matâbü Müessesetü Daru'ş Şa'b, 1989), 24.

⁶² Kuşeyrî, *Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 26.

⁶³ Kuşeyrî, *Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 28, 29, 492, 493; Hücûvî, *Keşfu'l-mahcûb*, 308-310.

⁶⁴ Ebu'l-Ala Affî, *Tasavvuf, İslam'da Manevi Devrim*, çev. H. İbrahim Kaçar - Murat Sülün (Risale Yayınları, 1996), 182.

Mutasavvıflar tevhidi sadece bilgiden ibaret görmemişlerdir. Onlara göre tevhid, Allah'ın ezeli ve ebedi vahdaniyyetini yaşayarak bilmektir. Âlimlerin tarif ettikleri tevhid itikada dayalı iken, sûflerin terminolojisindeki tevhid yaşayıp görme ile elde edilir. Onlara göre bir kimse nakle dayalı tevhidi tasdik ederek ikrar etse bile kendisini birtakım şüphelerden kurtaramadığı gibi, sadece akıl yürütme ile de tevhidin gerçek anlamını kavrayamaz. Ayrıca kendisinin bir varlığı olduğunu düşünen kimse de ilahî vahdeti müşahede edemez.⁶⁵

Mutasavvıfların tevhid anlayışları duygu ve sevgi ağırlıklı olup, keşf ve ilhama dayanmakta ve mücâhede gerektirmektedir. Tasavvufî tevhid; ibadet, ahlâk ve duygularla ilgili olduğu için aynı zamanda amel yönü ağır basan bir tevhiddir.⁶⁶

Mutasavvıflar itikâdî tevhid konusunda kelimcilerin dile getirdikleri aklî deliller dışında geri kalan görüşlerini aynen kabul etmekle birlikte tasavvufî alanda ona farklı anlamlar yüklemişlerdir. Tevhidi, kelimî alandan tasavvuf alanına taşıma noktasında ise Cüneyd-i Bağdâdî büyük rol oynamıştır.⁶⁷

Cüneyd-i Bağdâdî, tevhid ile ilgili olarak “tevhid öyle bir mânadır ki, onda şekiller kaybolur ve ilimler yok olur. Allah Teâlâ ezeldeki haliyle kalır.”⁶⁸ demektedir. Kendisine havâssın tevhidi nasıldır? diye sorulduğunda ise şöyle cevap vermiştir:

“Kul yüce Allah'ın huzurunda cansız varlık gibi bulunması durumunda onda ilahî kudretin hükmettiği şekilde tecellî meydana gelir, kendi nefsinden ve halkın davetlerinden tamamen fâni olarak tevhid denizinde yüzer, kul bu

⁶⁵ Afifi, *Tasavvuf*, 181, 182.

⁶⁶ Süleyman Uludağ, “Tevhid”, *DîA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/21.

⁶⁷ Afifi, *Tasavvuf*, 190, 191.

⁶⁸ Kuşeyrî, *Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 494.

halde iken Yüce Allah'ın zâtı ve vahdaniyetinin hakikatiyle meşgul olduğundan kendisinden bir şey isteyene karşılık veremez durumdadır. Çünkü o, Allah ile elde ettiği yakınlık içinde sadece O'nun isteklerini yerine getirmekle meşgul olduğundan his ve hareketlerini kaybetmiştir. İşte bu durum, nihayete eren kulun yaratılmadan önceki hale dönmesi o halde bulunmasıdır.”⁶⁹

Sûfilere has tevhid, kadim olan yüce zâtı sonradan yaratılmış olan varlıklardan ayrı tutmak, maddî ve manevî bütün makamlardan çıkarak, nefsin sevdiği ve hoşlandığı şeyleri bırakmak, bilinen ve bilinmeyen her şeyi terk ederek, bütün bunların yerine kalpte yalnız Allah'ı bırakmaktır.⁷⁰

Görülüyor ki mutasavvıflar Ehl-i sünnet kelamcılarının tarif ettikleri tevhidi kabul etmekle birlikte bununla yetinmeyerek tasavvufî tecrübeye dayalı farklı bir tevhid anlayışı ortaya koymuşlardır. Mutasavvıfların tarif ettikleri tevhid, nakil ya da akıl yoluyla elde edilen bir tevhid olmayıp, sâlikin gayretleriyle riyazet ve mücâhede ile elde edilebilecek bir tevhiddir.

Müellifimiz Şeyh Muhyiddin Yavsî de *Hakikatü'l hakâik fî şerh-i esrârî'd-dekâik* isimli eserinde tevhid esası ile ilgili görüşlerini açıklarken bilgiye dayalı olan tevhidi kabul etmekle birlikte, tevhidin farklı dereceleri olduğunu söylemekte, bilgi ve müşâhedelerine⁷¹ göre tevhidin üç kısma ayrıldığını belirterek aralarındaki farkı şöyle açıklamaktadır:

⁶⁹ Kuşeyrî, *Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 494, 495.

⁷⁰ Kuşeyrî, *Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 495, 496.

⁷¹ Müşâhede: Arapça görmek anlamına gelir. Tasavvufta ise Hakk'ın gönülde hazır olması demektir. Müşâhedenin doğru olabilmesi için şâhidin meşhûd ile kâim ve onda fenâ bulması gerekir. Bk. Ethem Cebecioğlu, *Tasavvufî Terimler ve Deyimler Sözlüğü* (İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları, 2009), 457.

1. Tevhid-i İlmî: Bilgi ile elde edilen tevhiddir. Bu, tevhidin ilk derecesidir. Sâlik bunu dışarıdan öğrendiği bilgilerle elde eder.⁷²

2. Tevhid-i Tenbîhî: Uyarmak, işaret etmek ve ilhamla meydana gelen tevhiddir. Tevhidin bu türü, dışarıdan bir etki ile değil; Allah'ın kişiyi uykusunda, sadık rüya ile uyarmasıyla O'nun iç dünyasında meydana gelir. Şeyh Yavsî'ye göre bu, uyku ile uyanıklık arası bir halde vukû bulur ve ilhamla uyarma olduğu için diğerinden daha öncedir. Bir şeyi feyiz yoluyla kalbe koymak anlamına gelen ilham, Allah'ın uyarılarından olup bu da dâhilî bir emirdir. Bu şekilde meydana gelen tevhid “tevhîd-i aynî” olarak da isimlendirilir. Basiret gözüyle oluşan bu tevhid çoğu kere ilmî tevhidden sonra meydana gelir.⁷³

Şeyh Yavsî'ye göre tevhidin bu aşaması kendiliğinden meydana gelmez, bu ancak yoğun bir çaba ve gayret neticesinde vuku bulan bir haldir. Bu tecrübe ancak sâlikin temiz bir kalple, değerli zaman ve mekânlarda, itidal çizgisinden sapmadan, Hakk'a yöneldiği anda meydana gelir.⁷⁴ Ona göre tevhid ve marifet, yüce gayb âleminin nurlarından bir nur olup, bu nur sâlikin dünyevî meşguliyetlerden kurtulduğu zaman, uygun bir düşünce halinde şua (ışık) olarak mutlak misâl âlemine⁷⁵ yansır. Çünkü uyku berzah âlemi olup gayb âlemi ile

⁷² Yavsî, *Hakikatü'l-hakâik* (Muallim Cevdet, 435), 76a.

⁷³ Yavsî, *Hakikatü'l-hakâik* (Muallim Cevdet, 435), 76b.

⁷⁴ Yavsî, *Hakikatü'l-hakâik* (Muallim Cevdet, 435), 70a.

⁷⁵ Misâl Âlemi: Mutasavvıfların tarif etikleri bu mertebe; zatın, parçalanma ve bölünme kabul etmeyen şekiller ile hariçte zuhur etmesidir. Bu mertebeye misal denmesinden maksad; ruhlar âleminde bulunan her bir ferdin, cisimler âleminde bürüneceği bir şeklin benzerinin bu âlemde zahir olmasından ötürüdür. Buna “âlem-i berzah” da denilmektedir. Bu mertebe, gayb ve şahadet arasını ayıran bir sınırdır. Bk. Cebecioğlu, *Tasavvufî Terimler ve Deyimler Sözlüğü*, 439.

şehâdet âleminin⁷⁶ arasını birleştirir ve hakikatler ile gaybî marifetler onda misâlî sûretlerde görülür. Yani şehâdet âleminin sûreti misâlî olarak tezahür ettikten sonra, önce kalbe daha sonra da akla akseder ve böylece marifet ve tevhid kişide iz bırakır. İz bırakan bu suret de rüyayı gören kişinin marifetinin derecesine ve tevhidine delâlet eder.⁷⁷

3. Tevhîd-i Hakîkî: Bu tevhide “tevhid-i halî” veya “tevhid-i zevkî” de denilir. Bu, başkası vasıtasıyla değil, bilakis kendisi kendisi olarak meydana gelir. Bunun için onu tek bir sıfatla ifade etmek mümkün değildir. Onun meydana gelişi sadece zevk ile olduğundan tatmayan kimse onu bilmez. Bizzat işin içine girmeden bu lezzetin nasıl olduğunu ifade etmek ve onu başkalarına bildirmek de mümkün değildir. “Tevhid-i hakîkî” olarak isimlendirilen bu tevhid, derece olarak diğerlerinden daha üstündür.

Yavsî'ye göre, tevhidin bu üç derecesinin birbirleriyle ilişkisi bulunmaktadır. Çünkü tevhid-i ilmî, tevhid-i aynîye vesile, tevhid-i aynî de tevhidin en üstün derecesi olan tevhîd-i hakîkîye vesiledir.⁷⁸

Şeyh Yavsî'nin bu ifadelerinden anlaşılmaktadır ki tevhid, bilginin yanı sıra keşf ve ilhama dayanmakta, kişi için hakiki tevhid bu iki aşamadan sonra gerçekleşmektedir. Bu da tevhidin en üst derecesi

⁷⁶ Akıl ve duyular yoluyla hakkında bilgi edinilemeyen alana gayb âlemi “âlemü'l-gayb”, bu vasıtalarla bilgi edinilebilen alana da şehâdet âlemi “âlemü's-şehâde” denilmiştir. Bk. Topaloğlu - Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, 26. Bu âlem, zât-ı mutlak'ın parçalanma ve bölünme kabul eden cisimlerin şekilleri ile hariçte zuhur etmesidir. Onun için bu âleme “âlem-i kevn ü fesad” denilmiştir. Çünkü cisimlerin şekilleri bir yandan oluşum halinde, diğer yandan da bozulma durumundadır. Cebecioğlu, *Tasavvufî Terimler ve Deyimler Sözlüğü*, 49.

⁷⁷ Yavsî, *Hakikatü'l-hakâik* (Muallim Cevdet, 435), 70a, b.

⁷⁸ Yavsî, *Hakikatü'l-hakâik* (Muallim Cevdet, 435), 76b.

olarak kabul edilmektedir. Ona göre tevhid, kitaplar ve duyularla elde edilen bilgilerin yanı sıra, riyâzet⁷⁹ ve mücâhede⁸⁰ gerektirmektedir. Mücâhede ile sâlikin kalbinin kötülüklerden arınması esnasında birtakım mânalar hâsıl olmaktadır. Bunun için sâlikin kâmil bir terbiyecinin yanında doğru bir eğitime tâbi tutulması gerekmektedir. Böylece sâlik, sülûkunda ruhânî kuvvetlerin tabii mizacî kuvvetlere galip olduğu bir makama ulaşmakta, somut yapısından çıkarak adeta melekler gibi olmaktadır. Şeyh Yavsî bu durumu “keşf-i şühûdî” olarak isimlendirir. Ona göre bu durumda misâlî sûrette sâlikin nefsinde eşyaların sınırları ortaya çıkmakta ve kendini tümün aynısı olarak görmektedir. Bu durumda her şeyin varlığı bizzat O’nun varlığı olduğundan dünyada gördüğü herhangi bir şeye “O, benim” diyerek O’nu nefsinden ayrı görmemektedir. Çünkü dünyada O’nun varlığından başka bir şey bulunmamaktadır.⁸¹

⁷⁹ Riyâzet: Sâlikin nefsinin eğitilmesi, onu tabii ve meşru olan bir takım hazlardan mahrum ederek kötü ahlaktan kurtulup, güzel ahlak sahibi olmasıdır. Nefsin eğitilmesi üzere onu aç, susuz ve sevdiği şeylerden mahrum bırakmak, onu ibadete alıştırmaktır. Bkz. Abdürrezzak Kâşânî, Mu’cemu ıstılâhâtî’s-sûfiyye, (Kahire: Daru’l Menâr, 1992), 201, 202; Cebecioğlu, *Tasavvufî Terimler ve Deyimler Sözlüğü*, 521.

⁸⁰ Mücâhede: Arapça vuruşmak, dövüşmek, harbetmek anlamlarına gelen bu kelime nefsin Hakk’ın rızasını kazanma yolunda kullanılması, bu anlamda sâlikin nefis, şeytan ve düşmanla mücadele etmesi anlamında tasavvuf terimidir. Süleyman Uludağ, “Mücâhede”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/440; Cebecioğlu, *Tasavvufî Terimler ve Deyimler Sözlüğü*, 448. Riyâzet daha çok fizikî manada bedeni eğitmek anlamına gelirken mücâhede ise manevî olarak yapılan eğitimi ihtiva etmektedir.

⁸¹ Yavsî, *Hakikatü'l-hakâik* (Muallim Cevdet, 435), 71b.

Şeyh Yavsî'nin üzerinde durduğu tevhid anlayışı mutasavvıflardan Bâyezîd-i Bistâmî, (öl. 234/848 [?])⁸² Cüneyd-i Bağdâdî⁸³ ve İbnü'l-Arabî'nin (öl. 638/1240)⁸⁴ tarif ettikleri tevhid anlayışına⁸⁵ büyük ölçüde benzemektedir.

Yavsî'ye göre Yüce Allah, mutlak varlıktır,⁸⁶ Hakk'ın mutlak varlık olduğunda muhakkikler de keşf-i şühûd ile ittifak etmişlerdir. Zira aklî ve kat'î deliller de O'nun mutlak olduğuna delâlet etmektedir. Mutlak varlık diğer mukayyed⁸⁷ varlıkların tümünün varlık sebebidir. Çeşitli tezahürlerle dışarıda görünen mutlak varlık olup, O'nun çeşitli görünüşlerle ortaya çıkması kendisindedir, yani mukayyet olan mutlak olanın görüntüsüdür. Netice itibarıyla her şey mutlak varlık olan Yüce Allah'ın görüntüsünden ibarettir.⁸⁸

⁸² Hücvirî, Bâyezîd-i Bistâmî'nin hacda kâbe'yi tavaf esnasında yaşamış olduğu rûhî tecrübeyi aktarmakta, orada önce sadece Kâbe'yi gördüğünü daha sonrada ruhuna gelen ilahî ikaz ile Allah'tan başka kendisi dâhil hiçbir varlığı göremediğini kaydetmektedir. Bkz. Hücvirî, *Keşfu'l-mahcûb*, 138.

⁸³ Kuşeyrî, *Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 494, 495.

⁸⁴ İbnü'l-Arabî'ye göre Hak âlemi yaratandır. Hak zâtî ile vardır âlem ise Hak sayesinde vardır. Dolayısıyla Allah dışındaki her şey yokluktur. Bkz. Muhyiddin İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, thk. Osman Yahya (Suriye: el-Mektebü'l- Arabiyye, 1985), 76.

⁸⁵ Adı geçen mutasavvıfların tevhid anlayışı Şeyh Yavsî gibi kendilerinden sonraki pek çok mutasavvıfı etkilediği gibi, onların bu düşüncelerin yansımaları Roger Garaudy gibi çağdaş İslam düşünürlerinde de görülmektedir. Bk. Murat Akın, "Roger Garaudy'nin Tevhid Yorumu", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/14 (2018), 230, 231.

⁸⁶ Mutlak varlık: Sınırlı ve kayıtlı olmayan, cins ve türünün tamamına delâlet eden, mâna ve delâlet etikleri umumî olan, kapsamı herhangi bir kayıtlı sınırlandırılmamış demektir. Bkz. Topaloğlu - Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, 230.

⁸⁷ Mukayyed: Sınırlandırılmış, kayıt altına alınmış; mutlak değil sınırlı olan fiil ve nesne demektir. Bk. Topaloğlu - Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, 228.

⁸⁸ Yavsî, *Hakikatü'l-hakâik* (Muallim Cevdet, 435), 64a, 65a.

Şeyh Yavsî'ye göre, kâinatta Allah'ın isim, sıfat ve zâtının tecellîleri sâlikin gayretlerine göre gerçekleşir. Ancak bu mertebelere ulaşmak için acele edilmemelidir. Nasıl ki bütün meyveler ancak belli bir vakitte yetişiyor, vakti gelmeden hiçbir meyve olgunlaşmıyor ise haller de böyledir; ilâhi tecelliler de sâlik'in bu yolda göstereceği çaba ve gayret neticesinde gerçekleşecektir.⁸⁹

Tevhidi farklı boyutlarıyla ele alan Şeyh Yavsî, tevhid-i zât, tevhid-i sıfât ve tevhid-i ef'âl mertebelerinden bahsetmekte ve bunları da şöyle açıklamaktadır:

1. Tevhid-i Zât: Sâlikin kendi varlığını görmeyerek varlıktan sadece Allah'ın çeşitli mertebelerdeki tecellîlerinin bulunduğunu müşâhede etmesidir. Gerçekte âlemde mutlak varlıktan başka varlık yoktur.
2. Tevhid-i Sıfât: Sâlikin bütün celâlî sıfatların Allah'a ait olduğunu görmesidir. Bu sıfatlar Allah'ın tecellileridir ve dereceye göre ortaya çıkmaktadır.
3. Tevhid-i Ef'âl: Sâlikin mutlak varlığı bütün fiillerinde gördüğü sıfattır. Zira âlemde ondan başka müessir yoktur, bütün varlıklar onun fiilinin eseridir.⁹⁰

Şeyh Yavsî'ye göre mutlak yok olma ancak tevhidedir. Tevhid, Sultan'ın, sâliklerin tatlarını bozacak şekilde hakikati kuşatmasıdır. Tevhid, yoklukta yok olmaktır; her şeyin yok olup sadece Allah'ın kalmasıdır. Her şey Melik'in zâtı ile yanar, onların zâtında silinir ve

⁸⁹ Yavsî, *Hakikatü'l-hakâik* (Muallim Cevdet, 435), 62b, 63b.

⁹⁰ Yavsî, *Hakikatü'l-hakâik* (Muallim Cevdet, 435), 92a, 92b. Şeyh Yavsî'nin tevhid ile ilgili bu tasnifi kendisinden yaklaşık iki yüz yıl sonra yaşamış olan Niyâz-ı Mısrî 'de (öl. 1105/1694)de görülmektedir. Geniş bilgi için bk. Mustafa Aşkar, *Molla Fenârî ve Vahdet-i Vücûd Felsefesi* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1992), 229.

yok olur. Çokluk gidince onlar ferdâniyyete⁹¹ dalarlar ve onda şaşkın gibi olurlar ve yanlarında Allah Teâlâ'dan başka bir şey olmaz. Bu da havâssu'l-havâssın derecesidir. O zaman onlar “*Onun zâtından başka her şey yok olacaktır.*”⁹² âyetinin işaret ettiği hal ile hallenirler. Peygamber Efendimizin şu hadisi de buna işaret etmektedir. “*Kulum bana nâfile ibadetlerle durmadan yaklaşıp, nihâyet ben onu severim. Kulumu sevince de (âdetâ) ben onun işiten kulağı, gören gözü, tutan eli ve yürüyen ayağı olurum.*”⁹³ Bu hal de âriflerin son derecesidir.⁹⁴

Şeyh Yavsî'ye göre zamanda da tevhid vardır. Zaman gerçekte bir vakittir ve sâlik vakitte zamanın hakikatini görür. Ona göre bu mertebe “keşf-i rûhânî” mertebesidir. Ruh cismânî bulanıklıktan kurtulduğu zaman, sonsuz âlem açılır ve zaman örtüsü kalkar. Geçmiş zamanda gerçekleşen şeyler, onun yanında şimdiki zamanda, gelecek zamanda olacak şeyler de şimdiki zamanda olur.⁹⁵ Peygamber Efendimizin “*Bana cennet gösterildi, cennetin çoğunluğunun fakirlerden olduğunu gördüm.*”⁹⁶ buyurduğu üzere zamanın devamı bir anın tekrarı ve çoğalmasındır, bu durumda eşyanın sûreti görülmez. Tekrar ve çoğalma kalktığında zaman, bir an olur. Yavsî'ye göre sâlik “bu Hz. Adem'in zamanı, bu Hz. Muhammed'in zamanı” denmesine şaşırır. Çünkü o, tek bir zamandır. Zaman dehrin sûreti olduğundan onun ilk ve son olması düşünülemediği gibi değişimi de düşünülemez, çünkü bütün zamanlar bir an olarak görülür. Zamanlar birdir, gerçekte diğer

⁹¹ Ferdâniyyet: Velîler zümresinin başkanı kabul edilen Kutbül-aktâb'ın yükseldiği mâşuk olma makamıdır, burada mekân söz konusu olmaz. Bk. Süleyman Ateş, “Kutub”, *DîA* (TDV Yayınları, 2002), 26/498, 499.

⁹² el-Kasas, 28/88.

⁹³ Buhârî, *Câmi'u's-sahîh*, “Rikâk”, 38 (No. 6502).

⁹⁴ Yavsî, *Hakikatü'l-hakâik* (Muallim Cevdet, 435), 84b, 85a.

⁹⁵ Yavsî, *Hakikatü'l-hakâik* (Muallim Cevdet, 435), 72a.

⁹⁶ Buhârî, *Câmi'u's-sahîh*, “Nikah”, 88 (No. 5198).

bir zamanla değişimi düşünülemez. Bunun aksini söylemek vahdâniyete aykırıdır.”⁹⁷ Ona göre ezel ve ebed şimdiki zamanda birleşir, buna “bâtınü’z-zaman” ve “aslu’z-zaman” denir.⁹⁸

Zamanın değişken olmasının izâfî olduğu hususu Yavsî'den önceki mutasavvıflar tarafından da dile getirilmiş ve benzer görüşler ifade edilmiştir. Tasavvufta an vahdet fikriyle birleştirilerek geçmiş, gelecek ve şimdiki zamanın birleştiği ana “el-ânü'd-dâim” adı verilmiştir; bununla da Allah'ın geçmiş ve sonsuzluğu kuşatan zaman üstü hüviyeti⁹⁹ kastedilmektedir. Tasavvufta ân-ı dâime, dolayısıyla Allah'a “aslu’z-zamân”, “bâtınü’z-zamân” veya “sermed” de denmektedir. Ân-ı dâim üzerindeki zamanın bütün dilimleri sürekli değiştiği halde ân-ı dâim yani ilâhî hüviyet ebedî olarak aynı kalmaktadır.¹⁰⁰ İbnü'l-Arabî ve diğer bazı mutasavvıflara göre dün, bugün, yarın gibi zaman dilimleri nisbî ve izâfî olup bunlar da sadece değişken varlıklar için geçerlidir. Allah için zaman değişmez ve sınırsızdır.¹⁰¹ Görüldüğü üzere Şeyh Yavsî de zamanda tevhid konusunda İbnü'l-Arabî ve diğer mutasavvıfların görüşlerine benzer bir görüşü savunmaktadır.

Netice itibariyle Şeyh Yavsî'ye göre tevhid, kendisinden önceki mutasavvıfların ifade ettikleri gibi sadece bilgi ve düşünce ile ispat

⁹⁷ Yavsî, *Hakikatü'l-hakâik* (Muallim Cevdet, 435), 72a, b.

⁹⁸ Yavsî, *Hakikatü'l-hakâik* (Muallim Cevdet, 435), 67b.

⁹⁹ Hüviyyet: Bir şeyin hakikati ve mahiyeti demektir. O da bütün varlıklara sirayet eden mutlak varlıktır. Ağacın kayıt ve şart olmaksızın çiçeğin içinde olduğu gibi, gayb âlemindeki bütün hakikatleri ihtivâ eden mutlak hakikattir. Bk. Cebecioğlu, *Tasavvufî Terimler ve Deyimler Sözlüğü*, 290.

¹⁰⁰ Kâşânî, *Mu'cemu Istilâhâtî's-Sûfiyye*, 57; Süleyman Uludağ, “Ân-ı Dâim”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/11.

¹⁰¹ Uludağ, “Ân-ı Dâim”, 3/101.

edilen bir kavram değil, bilginin yanı sıra tasavvufî disiplin içerisinde riyazât ve mücâhede ile ulaşılabilecek bir gerçekliktir. Zira Allah'ın isim, sıfat ve zâtının tecellîleri sâlikin gayretlerine göre gerçekleşmektedir. Riyâzet ve mücahede ile kalbin dünyevî meşguliyetlerden kurtulmasından sonra Allah'ın isim, sıfat ve zâtının tecellîleriyle önce tevhid-i aynî, daha sonra da tevhid-i hakikî meydana gelmektedir. Bu meretebede tevhid yoklukta yok olmak, her şeyin yok olup sadece Allah'ın kalmasıdır. Yavsî, bu mertebeye ulaşmak için yoğun bir çaba gerektiğini dile getirmiştir.

2. 1. Ahadiyyet ve Vâhidiyyet

Mutasavvıflar Allah'ın birliğini “vahdet” terimiyle ifade etmişlerdir. Vahdetin bir yönünü “ahad”, diğer yönünü de “vâhid” olarak adlandırmışlardır. Vahdet, ahadiyyetle vâhidiyyet arasında yer almakta, önce ahadiyyet, sonra vahdet ve daha sonrada vâhidiyyet dereceleri gelmektedir.¹⁰²

Mutasavvıflara göre isim, sıfat, nispet ve taayyünlerden¹⁰³ hiçbiri söz konusu olmaksızın, ilâhî zâta “ahad” ismi nispet edilmiştir.¹⁰⁴ Ahadiyyet ise, O'nun bu eşsizliğini ve tekliğini ifade eden bir sıfattır. Ahadiyyet, daha mükemmeli tasavvur edilemeyen birlik, ezeli ve

¹⁰² Süleyman Uludağ, “Ahadiyyet”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/484.

¹⁰³ Taayyün: Meydana çıkma, âşîkar olma, bir şeyin başkasının ortak olmayacağı şekilde diğerlerinden ayrılmasıdır. Bkz. Cürcânî, *Kitabu't-Ta'rifât*, 65. Vahdet-i vücûddaki zâttan ilk ortaya çıkan beliren varlık mertebelerine taayyün-i evvel, ikinci varlık mertebesine de taayyün-i sâni adı verilir. Bkz. Cebecioğlu, *Tasavvufî Terimler ve Deyimler Sözlüğü*, 618.

¹⁰⁴ Kâşânî, *Mu'cemü ıstîlâhâtî's-sûfiyye*, 51.

ebedî tekliktir. Vâhidiyyet de vahdette küllî olarak bilinen şeyleri cüz'î olarak bilme mertebesidir.¹⁰⁵

Müellifimiz Şeyh Yavsî'ye göre "ahadiyyet" mertebelerin en üstünüdür. Çünkü sâlik ahadiyyet mertebesini söylediğinde dünyada ondan başka varlık göremez. "لا اله الا الله" cümlesinin bu mertebede mânası "لا موجود الا الله" demektir. Orada nesep ve varsayımlar kalkar, Hak'tan başka bir şey kalmaz. Bu mertebede sâlike içinde sıfat ve resim olmayan mutlak varlık olan zâtın tecellîsi hâsıl olur. O, aynu'z-zât, yani zâtın kendisidir. O'nun dışında ise ancak mutlak yokluk vardır. Onun için sâlik bu mertebede eşyayı mutlak yokluk olarak görür.¹⁰⁶ Bu, Hakk'ın ilminde belirli olan şeylerin gerçekliğinin dışında bütün sıfatlardan müstağnî olduğu derecedir.¹⁰⁷

Vâhidiyyet mertebesinde ise sâlik, varlığı birinci taayyün ile görür. Bu da kâbiliyyet ve fâiliyyet gibi sıfatların tecellî etmesidir. Şeyh Yavsî'ye göre bu tecellî ile Hak, esmâiyyete nispetle ahadiyyetten vâhidiyyete iner. Bunlar gaybın anahtarları ile hayret, ilim ve irade, kudret olarak isimlendirilen zâtın mertebesi olan sıfatların esaslarını ifade eden zatî isimlerdir. Bunun için sâlikin hali ondan başka varlık olmadığı için varlığa, bazen de esmâiyyete nispet itibarıyla yokluğa ulaşır. O, gerçekte sırf yokluktur. Bu mertebede "لا اله الا الله" ın mânası "لا مقصود الا الله" demektir. Allah'tan başka maksûd yoktur. Çünkü burada sâlikin maksadı, sadece mutlak zâttır, o da ahadiyyettir. Bu, çokluk olarak zikredilen görülenin tecellîsine işaret olup, Hakk'ın kendi tasvir ettiği kâinatta isimler sûretinde ortaya çıkmasıdır. Bu ortaya çıkış, her şeyin kendisiyle var olduğu

¹⁰⁵ Uludağ, "Ahadiyyet", 1/484.

¹⁰⁶ Yavsî, *Hakikatü'l-hakâik* (Muallim Cevdet, 435), 73b.

¹⁰⁷ Yavsî, *Hakikatü'l-hakâik* (Muallim Cevdet, 435), 108b.

rahmâni nefsin tecellî etmesidir. Rahmânî nefis ise rûhen ya da bedenlen gözle görünerek taayyün ile varlığın tecellîsidir. O, ruhânî ve cismânî sûretlere girebilen cevherlerin kendisidir. Sâlik bu mertebede Hakk'ı taayyünâtta isimler sûretinde görür.¹⁰⁸

Şeyh Yavsî'ye göre ahadiyyetin zâtı önce vâhidiyyette sonra da onun vasıtasıyla da bütün görünüşlerde tecellî eder. Ona göre görünüşlerden her birisi için şekil ve gerçek açısından olmak üzere iki yaklaşım vardır. Şekil açısından yaklaşım, görünüşlerin herbirinden diğerine farklılık arz eder. Gerçek açısından ise her biri diğerinin aynısıdır. Örneğin; bütün görünüşlerden güzel ve çirkin gibi görülen eşyalar hususu özellikle şekil itibârîyledir. Bunlardan her biri özel kabiliyet itibârîyle olup bütünde ise hakikat tektir.¹⁰⁹

Şeyh Yavsî'ye göre Allah'ın ismi, vâhidiyyet derecesinin üstünde bir derece içindir. O da zaman ya da zâtın olmadığı, üzerinde önceliğin tasavvur olunduğu derecelerin ilki olan ahadiyyet mertebesidir. O, Hakk'ın ilminde belirli olan şeylerin gerçekliğinin dışında bütün sıfatlardan müstağnî olduğu derecedir.¹¹⁰

Şeyh Yavsî'ye göre vâhidiyyet derecesi, ahadiyyet derecesine göre ikinci sıradadır. Üstünlükten maksat ise derece açısından önde olmaktır. Zira zât için zamanda önde olma söz konusu değildir. Çünkü vâhidiyyet Hakk'ın sıfatlarının ifade edildiği derecedir. Zorunlu şeylerin gerçeklerinin bilgisi de Hakk'ın bilgisindedir. Bu sıfatlar ve bilgi ezellî olup, zaman açısından başlangıçları yoktur. Ahadiyyet, zâtle

¹⁰⁸ Yavsî, *Hakikatü'l-hakâik* (Muallim Cevdet, 435), 74a.

¹⁰⁹ Yavsî, *Hakikatü'l-hakâik* (Muallim Cevdet, 435), 52b.

¹¹⁰ Yavsî, *Hakikatü'l-hakâik* (Muallim Cevdet, 435), 108b.

ilgili bütün varsayımların düşmesidir. Vâhidiyyet zât ile ahadiyyet ise zâtın bătını ile ilgilidir.¹¹¹

Görülüyor ki Şeyh Yavsî ahadiyyet kavramını varlık derecelerinin en üstü olarak nitelemektedir. Bu da Allah'a her türlü nispet ve varsayımların kalktığı, kendisinden başka hiçbir şeyin olmadığı bir derecedir. Sâlik bu mertebede eşyayı mutlak yokluk olarak görmekte ve burada kendisinde hiçbir resim ve sıfatın olmadığı zâtın tecellisi hâsıl olmaktadır. Vâhidiyyet mertebesinde ise sâlik, varlığı ilk taayyünle görmektedir. Burada her şeyin kendisi ile var olduğu rahmânî nefis ortaya çıkmaktadır. Sâlik bu mertebede Hakk'ı isimler sûretinde görmektedir. Ona göre vâhidiyyet zât ile, ahadiyyet ise zâtın batını ile ilgilidir. Netice itibariyle görüşlerin her biri diğerinden farklı olsa bile gerçekte hakikat tektir.

2. 2. Allah'ın Zâtı

Mutasavvıflara göre Allah'ın zâtını bilmek mümkün değildir, Çünkü O, akıl ve nefsin algılayamayacağı derecede yüce bir varlıktır. Akıl ve nefis O'nu sadece mevcut oluşu bakımından algılayabilir. Allah hiçbir varlığa benzemediği gibi hiçbir varlık da O'na benzemez. Dolayısıyla O, hiçbir zaman bilinemez. Ancak Allah'ın mevcut olduğu ve ulûhiyyette tek olduğu bilinebilir, Allah'ın istediği de budur.¹¹²

Şeyh Yavsî Allah'ın birliğini zât ve sıfatlar olmak üzere iki açıdan ele almıştır. Ona göre Allah'ın zâtının aslı bilinemez. Çünkü onun zâtı, sıfatları vâsıtasıyla bu âlemdeki sûretlerin hepsine karışmıştır. Onun

¹¹¹ Yavsî, *Hakikatü'l-hakâik* (Muallim Cevdet, 435), 108b, 109a.

¹¹² İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, 92, 93.

gerçekliği âlemin tamamının sûretleridir. Ancak bütün suretlerin, Allah'ın zâtını kapsaması mümkün değildir.¹¹³

Şeyh Yavsî'ye göre zâtın aslına ulaşmak da mümkün değildir. O, her şeyle beraberdir ve hiçbir şey onun bilgisinden uzak değildir. Çünkü onun ilmi her şeyi kuşatmıştır ve ilmin söylediği şey zâtın kendisidir. Dolayısıyla aklen ve naklen zâtın aslına ulaşamaz. Ona göre ahadiyyet mertebesi karışmaktan münezzehtir. Zât, genel varlık itibârıyla sûretler için aynadır, çünkü sûretlerin varlığı, aynıyla onun varlığıdır. Ayna, üzerinde açıkça görünen sûretlerin altında gizlidir. Genel olanın özel olanın altında gizlendiği gibi, var olan sûretlerden başkası değildir. Sûretler de varlığı itibârıyla onu gösteren zât sebebiyle görülür. Çünkü sûretlerin varlığı ondandır. Onlardan birisi diğerinden gizli değildir. Varlığın kendisi, bir açıdan Hak, diğer açıdan yaratılmıştır.¹¹⁴

Şeyh Yavsî'ye göre Allah'ın ilâhî rubûbiyyet aşamasında duyularla anlaşılır bir sûreti yoktur. Zira O, bundan münezzehtir. O'nun duyularla anlaşılan sûreti âlemin gerçekleri, gizli sûreti ise insanı yaratmasına dair “*Ellerimle yarattığım şeye secde etmekten seni alıkoyan şey nedir?*”¹¹⁵ ayetinde zikredilen elleridir.

Şüphesiz ki burada Allah'a elin isnat edilmesi kinâye içindir. Yoksa Allah Teâlâ için gerçek el düşünülemez. Şeyh Yavsî'ye göre kinâyeden maksat; zihnin melzumdan lazıma intikalidir.¹¹⁶ Zira el,

¹¹³ Yavsî, *Hakikatü'l-hakâik* (Muallim Cevdet, 435), 63a.

¹¹⁴ Yavsî, *Hakikatü'l-hakâik* (Muallim Cevdet, 435), 63b.

¹¹⁵ Sâd, 38/75.

¹¹⁶ Sözlükte “gerekmek; gerektirmek” anlamına gelen telâzüm, mantıkta “iki şeyin karşılıklı olarak birbirini gerektirmesi” demektir. Buna göre bir şey başka bir şeyi zorunlu biçimde çağırıyororsa aralarındaki ilişkiye lüzum, bu iki şeyden

yapan kişinin yaptığı şeyi ortaya koyması için gereklidir, elsiz bir şey yapılamaz. Allah, eşya ile sıfatları arasındaki sebep sonuç ilişkisinden dolayı el kelimesini kullanmıştır. Çünkü el yapılan şeyin meydana gelmesinin sebebidir.¹¹⁷

Netice itibarıyla Şeyh Yavsî'ye göre Allah'ın zâtını bilmek aklen ve naklen mümkün değildir. O'nun aslına da ulaşamaz, O, her şeyle beraber olup sûretlerin altındaki ayna gibidir, sûretler O'nunla görülür. Çünkü sûretlerin varlığı zâttandır. Allah'ın duyularla anlaşılabilen bir sûreti ise olamaz, O, bundan münezzehtir. Allah Teâla ancak sıfatlarıyla bilinebilir.

2. 3. Allah'ın Celâl ve Cemâl Sıfatları

Şeyh Yavsî'ye göre zâtın sabit sıfatlarının zuhûru açıktır. Bu sıfatlar ancak görünüşte taayyün eder. Bunlar varlığın kendisinde zâtın aynısı olan hakiki, küllî sıfatlar olup bu sıfatlar olmaksızın zâtın bilinmesi imkânsızdır.¹¹⁸

Ona göre Hakk'ın zâtının sıfatları sabit olup her şeyde belirlidir. Çünkü sıfatlar ve ilahî isimlerin ortaya çıkışı, cins ve faslın¹¹⁹ ortaya çıkışı gibi, dışarıda eşyanın sabit olmasına bağlıdır. Ayrıca bütün her

gerektirene melzûm, gerekli olana lâzım denir. Meselâ baba kavramı evlâdı, evlât da babayı zorunlu olarak gerekli kılar. Bk. Ömer Türker, "Telâzum", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/394.

¹¹⁷ Yavsî, *Hakikatü'l-hakâik* (Muallim Cevdet, 435), 68b.

¹¹⁸ Yavsî, *Hakikatü'l-hakâik* (Muallim Cevdet, 435), 178b, 179a.

¹¹⁹ Türkçede "beş tümeller" olarak bilinen külliyyât-ı hamseden olan cins, gerçeklikleri bakımından farklı ve çok sayıda olan şeyler için kullanılmaktadır. İnsan nedir? diye sorulduğunda canlı denilmesi gibi. Fasil ise insanın akıllı olması gibi bir şeyi cins bakımından ortak olduğu başka şeyden ayıran zatî niteliktir. Bk. Topaloğlu - Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, 193.

şeyin varlığı sıfatların varlığına bağlıdır. Çünkü bu sıfatlar itibârıyla eşyada müessir olan zâtıdır.¹²⁰

Şeyh Yavsî'ye göre, Hakk'ın sıfatları mutlak varlığın ilk görüntüsüdür. Bu münasebetten dolayı mutlak varlık, zâtının aynıdır olur. Çünkü varlığın varlık olma hasebiyle vacibin bir parçası olması mümkün değildir.¹²¹ Hz. Ali'nin (öl. 40/661) “*Ben levhim, arşım, kalemim, kürsiyim ve mümkünâtın diğerleriyim.*”¹²² dediği gibi mutlak varlık, dışarıda gerçekleşmesine göre sıfatları ve isimleri bakımından vücûdunda ve sübûtunda mümkünât için aynadır.¹²³ Allah'ın hükümleri ve isimleri yaratılmışlarla ortaya çıkmakta ve onunla devam etmektedir. Şayet yaratılmışlar olmasaydı, isimler ve sıfatlar da olmazdı.¹²⁴

Yavsî'ye göre celâl sıfatı, Hak Teâlâ'nın azameti ile insandan gizlenmesi demektir. Gerçekte o, O'nun hüviyyetidir. Cemâl ise, bizatihi yüzünün tecellîsidir. Ona göre Allah'ın celâl sıfatı ahadiyyete, cemâl sıfatı da vâhidîyyete isnad edilmiştir. Derece olarak ise celâl, cemâl sıfatından önde gelmektedir. Celâlden anlaşılan; izzet ve büyüklük örtüsüyle örtülmektir. Cemâl ise küll'de ortaya çıkmakta ve ortaya çıkışın gizlilikten sonra olduğu bilinmektedir. Yavsî, bazı âriflerin şiirlerinde “*Cemâlin bütün gerçeklerde açıktır. Onu örten sadece celâlidir.*” dediklerini dile getirerek cemâl sıfatının açık, celâl sıfatının ise gizli olduğunu ifade eder. Celâl sıfatı selbî sıfatlardan olup, onda gizlilik ve izzet söz konusudur. Çünkü celâl, sözlük anlamı itibârıyla

¹²⁰ Yavsî, *Hakikatü'l-hakâik* (Muallim Cevdet, 435), 179a.

¹²¹ Yavsî, *Hakikatü'l-hakâik* (Muallim Cevdet, 435), 156b.

¹²² el-Hâfız Recep el-Bursî, *Meşârigü envâri'l-yakîn fi esrâr-i emîri'l-mü'minîn*. (Beyrut: Müessesetü'l A'lemiyi li'l Matbûât, ts.), 159.

¹²³ Yavsî, *Hakikatü'l-hakâik* (Muallim Cevdet, 435), 157b.

¹²⁴ Yavsî, *Hakikatü'l-hakâik* (Muallim Cevdet, 435), 75a.

yüceliği gerektiren azamettir. Aynı şekilde ahadiyyette de yücelik vardır. Çünkü o bütün derecelerin başlangıcıdır.¹²⁵

Yavsî'ye göre, celâl sıfatı ile cemâl sıfatı arasında farklılıklar bulunmakla birlikte benzerlikler de vardır. Şayet Allah nurdan yetmiş örtü ile örtülmüş olmasaydı, yüce cemâli gibi, zâtının heybeti de seyredenlerin gözlerini kavururdu.¹²⁶

Görülüyor ki Şeyh Yavsî Allah'ın birliğini, zât ve sıfatları açısından ele almıştır. Zâtın zât olduğunun bilinmesi için görünüşte taayyün eden sıfatları bulunduğunu ve her şeyin varlığının bu sıfatlara bağlı olduğunu söylemektedir. Ona göre bunlar mutlak varlığın ilk görüntüleridir, ancak varlık vacip varlığın bir parçası değildir. Celâl sıfatı Allah'ın azameti ile insandan gizlenmişken, cemâl sıfatı ise her şeyde ortaya çıkmaktadır. Celâl sıfatı ehadiyyetle ilgili, cemâl sıfatı ise vâhidiyyet ile ilgilidir. Bununla birlikte cemâlde celâl manası da bulunmaktadır.

Sonuç

İslam'ın esası olan tevhid diğer İslâmî ilimlerde olduğu gibi tasavvuf ilminde de temel bir kavram olarak ele alınmış, mutasavvıflar tevhidi diğer İslam âlimlerinden farklı bir boyutta değerlendirmişlerdir.

Mutasavvıflar Allah'ın zâtında, sıfatlarında ve fiillerinde, eşsiz ve benzersiz olduğunu kesin olarak ikrar etmekle birlikte, bu manadaki tevhid düşüncesinin avamın tevhid anlayışı olduğunu belirterek, kurtuluş için bunun yeterli olmadığını ifade etmişlerdir. Onlara göre

¹²⁵ Yavsî, *Hakikatü'l-hakâik* (Muallim Cevdet, 435), 68a.

¹²⁶ Yavsî, *Hakikatü'l-hakâik* (Muallim Cevdet, 435), 68a.

tevhid sadece bilgiden ibaret değil, sâlikin gayret ve çabası sonucunda tasavvufî bir tecrübe ile elde edebileceği bir mertebedir. Buna ancak akıl ve nakil ile elde edilebilen bilgilerin ötesinde, ilâhî tecellilerin merkezî olan kalbin idrak etmesiyle ulaşılabilir.

Şeyh Yavsî de Bâyezîd-i Bistâmî, Cüneyd-i Bağdâdî, İbnü'l-Arabî gibi tevhidin sadece bilgi, inanç ve düşünce düzeyinde değil, his ve zevk olarak idrak edilmesi gerektiğini düşünmektedir. Ona göre Allah'ın varlığı naklî ve aklî delillerin ötesinde keşf ve müşahede ile idrak edilmeli, O'nun dışındaki her şeyden uzaklaşmalıdır.

Şeyh Yavsî, kitaplardan ya da insanların sözlerinden öğrenmek suretiyle meydana gelen tevhidi, “tevhid-i ilmî” olarak adlandırmakta, bundan sonra sâlikin değerli zaman ve mekânlarda gayret ve çabaları neticesinde kalbinin Allah'a yönelmesiyle “tevhîd-i tenbihî” ya da “tevhîd-i aynî” adı verilen tevhidin meydana geleceğini belirtmektedir. Ona göre tevhidin bu aşaması yakaza halinde rüya ile gerçekleşir. Tevhid ve marifet, gayb âleminin nurlarından bir nur olup sâlik, dünyevî meşguliyetlerden kurtulduğu zaman, bu nur şua olarak mutlak misâl âlemine yansır, hakikatler ve gaybî marifetler onda misâlî sûretlerde görülür. Buradan önce kalbe daha sonra da akla akseder ve böylece marifet ve tevhid onda iz bırakır. İz bırakan bu suret, rüyayı gören kişinin marifetinin derecesine ve tevhidine delâlet eder.

Şeyh Yavsî'ye göre bu iki aşamadan sonra tevhidin en üst derecesi olan “tevhîd-i hakikî” gerçekleşmektedir. Bunu bir sıfatla ifade etmek mümkün değildir. Ona göre, tevhidin bu üç derecesinin birbirleriyle ilişkisi vardır, biri vasıtasıyla diğeri meydana gelmektedir. Tevhidi farklı boyutlarıyla ele alan Şeyh Yavsî, ayrıca

tevhid-i zât, tevhid-i sıfât ve tevhid-i ef'âl mertebelerinin olduğunu da ifade etmektedir.

Tevhid bağlamında ahadiyyet ve vâhidiyyet kavramları üzerinde duran Yavsî, ahadiyyeti varlık derecelerinin en üstü olarak tarif etmektedir. Ona göre bu derece Allah'a her türlü nispet ve varsayımların kalktığı, kendisinden başka hiçbir şeyin olmadığı derecedir. Vâhidiyyet derecesinde ise sâlik varlığı ilk taayyünle görmektedir. Burada her şeyin kendisi ile var olduğu rahmânî nefis ortaya çıkmaktadır. Sâlik bu mertebede Hakk'ı tayyünât ile isimler sûretinde görmektedir. Vâhidiyyet zât ile ilgili iken ahadiyyet ise zâtın bâtını ile ilgilidir. Görünüşlerin her biri diğerinden farklı olsa bile gerçekte ise hakikat tektir.

Şeyh Yavsî'ye göre Hakk'ın zâtının aslını bilmek aklen ve naklen mümkün değildir. Çünkü onun zâtı, sıfatları vâsıtasıyla bu âlemdeki sûretlerin hepsine karışmıştır. Onun gerçekliği âlemin tamamının sûretleridir. O, her şeyle beraber olup sûretlerin altındaki ayna gibidir, sûretler O'nunla görülür. Zira sûretlerin varlığı zâttandır.

Şeyh Yavsî'ye göre Allah'ın zâtının zât olduğunun bilinmesi için taayyün eden sıfatları vardır ve her şeyin varlığı bu sıfatlara bağlıdır. Bunlar mutlak varlığın ilk görüntüleridir, ancak varlık vacip varlığın bir parçası değildir. Allah'ın Celâl sıfatı, O'nun azameti ile insandan gizlenmiştir. Cemâl sıfatı ise her şeyde ortaya çıkar. Aralarında benzerlikler olmakla birlikte celâl sıfatı ahadiyyetle ilgili, cemâl sıfatı ise vâhidiyyet ile ilgilidir.

Netice itibariyle Şeyh Yavsî'nin tasavvur ettiği hakikî tevhid, sadece Allah'ın bir olduğuna iman noktasında kalmamakta, sâlikin mürşid-i kâmilin rehberliğinde gireceği seyr ü sülûk ile dünyevî meşguliyetlerden arınarak yoğun bir çaba neticesinde kalbe gelen

ilâhî tecelliler ile elde edebileceği bir hal olarak tarif edilmektedir. Tasavvufî tecrübe sonunda bu mertebeye erişen kişi Allah'ın dışında hiçbir varlığı göremez hale gelmekte ve bütün varlığı ile O'nda kaybolmaktadır.

Kaynakça / References / المصادر

- Affî, Ebu'l-Ala. *Tasavvuf, İslam'da Manevi Devrim*. çev. H. İbrahim Kaçar - Murat Sülün. Risale Yayınları, 1996.
- Akgündüz, Ahmet. "Ebussuûd". *DİA*. 10/365. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Akın, Murat. "Roger Garaudy'nin Tevhid Yorumu". *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/14 (2018), 223-244.
- Ali b. Bâlî. *el-İkdü'l-manzûm fi zikri efâdili'r-Rûm (eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye'nin devamında)*. Beyrut: Dâr-u Kitâbi'l-Arabî, 1975.
- Aliyyü'l Kârî. *İmam Âzam Fıkh-ı Ekber Aliyyül-Kârî Şerhi*. çev. Yunus Vehbi Yavuz. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Altıntaş, Ramazan. "İslam Düşüncesinde Tevhid ve Tefrika". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1996), 111-121.
- Aşkar, Mustafa. *İskilipli Şeyh Muhyiddîn Yavsî Hayatı Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı*. Ankara: Vera Yayınları, 1996.
- Aşkar, Mustafa. *Molla Fenârî ve Vahdet-i Vücûd Felsefesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1992.
- Atâî, Nev'izâde Atâullah. *Hadâiku'l-hakâik fi tekmileti's-şekâik (Zeyl-i Şakâik)*. ed. Abdullah Özcan. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989.
- Ateş, Süleyman. "Kutub". *DİA*. 26/498. TDV Yayınları, 2002.
- Ayvansarâyî, Hüseyin. *Hadikatü'l cevâmî*. Matbaa-i Âmire, 1281.
- Ayverdi, İlhan. *Kubbealtı Lügatı Misalli Büyük Sözlük*. İstanbul: Kubbealtı İktisadî İşletmesi, 2010.
- Bağdatlı, İsmail Paşa. *Hediyyetü'l-ârifîn*. İstanbul: Matbaatü'l-Behiyye, 1955.
- Baysun, M. Cavid. "Ebussuûd". *İslam Ansiklopedisi*. 92. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. el-. *Câmi'u's-sahîh*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru tavki'n-necât, 2. Basım, 1422.
- Bursalı, Mehmed Tahir. *Osmanlı Müellifleri*. ed. Fikri Yavuz - İsmail Özen. İstanbul, 1972.
- Cebecioğlu, Ethem. *Tasavvufî Terimler ve Deyimler Sözlüğü*. İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları, 2009.
- Ceyhan, Semih - Şahin, Kamil. "Şeyh Yavsî". *DİA*. 39/75-77. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Cürcânî, Şerif Ali b. Muhammed. *Kitabu't-Ta'rifât*. Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1985.
- Çelik, Ahmet. "Kur'an'da Tevhid'e Delalet Eden Semantik Alanlar". *EKEV Akademi Dergisi* 3/2 (2001).

- Doğan, Lütfi. "Tevhid ve İnsanı Tevhide Götüren Yol". *Diyanet İlmî Dergi* V/6 (1966), 140-143.
- Düzgün, Şaban. "Kur'an'ın Tevhid Felsefesi". *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi* 3/1 (2009), 0-22. <https://doi.org/10.18317/kader.19453>
- Ebussuud. *İcâzetnâme*. Beyazıt Devlet Kütüphanesi: 3197.
- el-Hâfız Recep el-Bursî. *Meşâriğu envâri'l-yakîn fî esrâr-i emûri'l-mü'minîn*. Beyrut: Müessesetü'l-â'lemiyyi li'l-matbûât, ts.
- el-Leknevî, Muhammed Abdülhayy. *el-Fevâidu'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*. ed. Bedredîn Ebû Ferâs En-Na'sânî. Mısır, 1324.
- Erginli, Zafer. *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Kalem Yayınları, 2006.
- Evliya Çelebi. *Seyahatnâme*. ed. Ahmet Cevdet. Dersâadet, İkdâm Matbası., ts.
- Hariîzâde. *Tibyânü vesâilî'l-hakâik fî beyâni selâsili't-tarâik*. Süleymaniye Kütüphanesi: No: 431, 223a-225a.
- Hoca Sâdeddîn Efendi. *Tâcü't-tevârih*. ed. İsmet Parmaksızoğlu. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1979.
- Hücvirî, Ali b. Osman Cüllabî. *Keşfu'l-mahcûb*. çev. Mahmud Ahmed Madi Ebu'l-Azaim. Kahire: Mektebetü es-Sekâfetü'd-Dîniyye, 2007.
- İbn Manzûr. *Lisânü'l-Arab*. ed. Abdullah Ali el-Kebîr vd. Kahire: Dâru'l-Mearif, 1119.
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddin. *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*. thk. Osman Yahya. Suriye: el-Mektebü'l-Arabiyye, 1985.
- İsfehânî, Râgıb. *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*. ed. Muhammed Seyyid Geylânî. Beyrut: Daru'l-marife, ts.
- Kâşânî, Abdürrezzak. *Mu'cemü istilâhâtî's-sûfiyye*. Kahire: Daru'l-enâr, 1992.
- Kefevî, Mahmud b. Süleyman. *Ketâibü a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, Ragıp Paşa Ktp., nr. 1041.
- Kestek, İbrahim. *Yavsü Muhammed Muhiddinî İ'madî*. Ankara, 1973.
- Kuşeyrî, Ebu'l-Kasım Abdülkerim. *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*. ed. Abbulhalim Mahmud, Mahmud b. Şerif. Kahire: Matâbü Müessesetü Daru's Şa'b, 1989.
- Lâmiî Çelebî, Mahmûd b. Osmân. *Futûhu'l-müşâhidîn li-tervîhi kulûbi'l-mücâhidîn (Terceme-i Nefahâtü'l-Üns)*, 1289.
- Mecdî, Mehmed. *Hadâiku's-Şekâik (Tercüme-i Şekâik)*, ed. Abdülkadir Özcan. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989.
- Mustafa, İbrahim vd. *el-Mu'cemu'l-vasît*. Kahire: Dâru'd-da've, 2004.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn b. el-Haccâc. *Câmi'u's-sahîh*. Beyrut: Dâru İhyâi'l Kütübü'l-Arabîyye, 1991.

- Müstakimzâde, Süleyman Sadeddin Efendi. *Mecellet'ün-nisâb (Tıpkıbasım)*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000.
- Nişancı, Mehmed Paşa. *Tarih-i Nişancı Mehmed Paşa*. İstanbul: Tab'hâne-i Âmira, 1279.
- Özler, Mevlüt. "Tevhid". *DİA*. 41/19. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Peçuylu İbrâhim Efendi. *Tarih-i Peçevî*, ts.
- Revnaoğlu Arşivi. *Süleymâniye Kütüphanesi Yazma Eserler Bölümü*.
- Sinanoğlu, Mustafa. *el-Mevâkıf*. İstanbul: TDV Yayınları, 2004.
- Süreyya, Mehmed. *Sicill-i Osmanî*. ed. Nuri Akbayar - Seyit Ali Kahraman. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Şahin, Kamil. "Habib Karamânî". *DİA*. 14/371, 372. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Şemseddin Sâmî. *Kâmûsü'l-a'lâm*. İstanbul: Meârif Nezâret-i Celilesi, Mihran Matbaası., 1894.
- Taşköprizâde, Ahmed Isâmuddîn. *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye fi ulemâ'id-devleti'l-Osmâniyye*. Beyrut: Dâru Kitâbi'l-Arabî, 1975.
- Topaloğlu, Bekir. "Tecrîdü'l-î'tikâd". *DİA*. 40/250, 251. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Topaloğlu, Bekir - Çelebi, İlyas. *Kelam Terimleri Sözlüğü*. Ankara: İsam Yayınları, 2009.
- Türker, Ömer. "Telâzum". *DİA*. 40: 394. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Uludağ, Süleyman. "Ahadiyyet". *DİA*. 1/484. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Uludağ, Süleyman. "Ân-ı Dâim". *DİA*. 3/101. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Uludağ, Süleyman. "Mücâhede". *DİA*. 31/440. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Uludağ, Süleyman. "Tevhid". *DİA*. 41/21, 22. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Vassâf, Hüseyin. *Sefine-i Evliyâ*. ed. Mehmet Akkuş - Ali Yılmaz. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2006.
- VGMA, Vakıflar Genel Müdürlüğü. "571 numaralı Vakfiye Defteri", 977.
- VGMA, Vakıflar Genel Müdürlüğü. "633 numaralı Vakfiye Defteri", 973.
- VGMA, Vakıflar Genel Müdürlüğü. "747 numaralı Vakfiye Defteri", 888.
- Yavsî, Muhyiddîn Muhammed b. Mustafa el-İskilîbî. *Esmâ-i ehlullâh*. Süleymaniye Kütüphanesi, Pertevniyal Sultan, 904, 30a, 31b.
- Yavsî, Muhyiddîn Muhammed b. Mustafa el-İskilîbî. Muhyiddîn Muhammed b. Mustafa el-İskilîbî Yavsî, *Hakikatü'l-hakâik fi şerh-i esrâri'd-dekâik*. İBB Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet Bölümü, 435, 1b-195a.
- Yavsî, Muhyiddîn Muhammed b. Mustafa el-İskilîbî. *Vasiyetnâme*. Çorum: Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi, 19 Hk 834/5, 49a-60b.